

*Hrvatski identitet  
i kulturni razvoj*

152. str. prazna

## HRVATSKI IDENTITET IZMEĐU PROŠLOSTI I MODERNITETA

Ovaj prilog nije zamišljen tako da na teorijskoj razini razmatra definiciju identiteta, pa da onda nudi neki recept za budući i poželjan hrvatski identitet. Njegova je zadaća samo to da upozori na kompleksnost poimanja identiteta u hrvatskoj prošlosti te da uputi na moguće pravce razvoja u budućnosti.

Iako kao medievist teško mogu odoljeti a da ne razmotrim pitanje o hrvatskom identitetu u predmodernim razdobljima, pa i u srednjem vijeku, smatram da bi u ovom času to bila preteška zadaća, jer je identitet Hrvata prije stvaranja nacije potpuno neobrađen. Spomenimo samo to da su u srednjem vijeku prevladavali identiteti zasnovani ponajprije na pripadnosti rodu, lokalnoj zajednici (selu, gradu, župi, županiji), društvenom sloju, vjeri, profesiji.<sup>1</sup> Osim njih ljudi su se identificirali i kao podanici određenog vladara ili kraljevstva, a u izvjesnom obliku i kao pripadnici neke etničke skupine. Raznim aspektima identiteta u hrvatskom srednjem vijeku zasad se sustavnije pozabavio samo Tomislav Raukar, upozoravajući na kompleksnost kasnosrednjovjekovnog osjećaja pripadnosti.<sup>2</sup> Humanistička inteligencija u dalmatinskim gradovima legitimirala se kroz lokalnu pripadnost (Dalmatinci), kroz etničku (Slaveni) i kroz kategoriju utemeljenu u

---

<sup>1</sup> O pitanju etničke pripadnosti u srednjem vijeku Neven Budak, *Etničnost i povijest*, u: Emil Heršak (ur.), *Etničnost i povijest*, Zagreb, 1999, 11-24.

<sup>2</sup> Tomislav Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb, 1997, na više mjesta, napose 386-388.

klasičnoj naobrazbi (iliri). Nositelj hrvatskog identiteta bilo je sve do početka 16. st. srednje i niže plemstvo. Protjerano od Osmanlija iz središnjih dijelova Hrvatske, zadržalo se na zapadu kraljevstva, ali je naselilo i Istru i Slavoniju, prenoseći sa sobom i hrvatsko ime te ga šireći na krajeve u kojima do tada nije bilo u uporabi, ili se koristilo samo sporadično.<sup>3</sup> S doseljenim stanovništvom iz uže Hrvatske u srednjovjekovnoj su se Slavoniji počeli miješati hrvatski i slavonski identitet, pa su postupno jezik, sabor, grb i samo kraljevstvo postali hrvatski, iako je dugo vremena bilo neizvjesno neće li prevladati slavonsko ime.<sup>4</sup> Protonacionalna hrvatska ideologija, ili pokušaj osmišljavanja jedinstvenog hrvatskog identiteta, formulirana je najizrazitije u djelima Pavla Rittera Vitezovića.<sup>5</sup>

Na prostoru koji danas obuhvaćaju hrvatska nacija i država sve do 19. st. postojali su deseci identiteta zasnovanih na etničkoj ili teritorijalnoj pripadnosti, od kojih su se samo neki pojavljivali pod hrvatskim imenom (primjerice hrvatsko srednjovjekovno plemstvo, hrvatsko stanovništvo Istre, Horvati u nekadašnjoj srednjovjekovnoj Slavoniji, Hrvati u književnosti...).

Procesi nacionalne integracije,<sup>6</sup> koji su započeli s ilirskim pokretom, a onda se širili iz Hrvatske u užem smislu na Dalmaciju, Slavoniju, Istru, Bosnu i Hercegovinu i dalje, a vremenski do u 20. stoljeće, imali su zadaću brisanja zasebnih i kreiranja jedinstvenoga hrvatskog

---

<sup>3</sup> O sudbini hrvatskog plemstva, nositelja hrvatskog srednjovjekovnog identiteta, Ivan Jurković, Raseljena plemićka obitelj za osmanske ugroze: primjer Berislavića de Werhreka de Mala Mlaka, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 20 (2002), 125-164; 21 (2003), 119-181. Ovaj je rad samo dio opširnih istraživanja provedenih za potrebe izrade disertacije na Central European University (obranjena 2004).

<sup>4</sup> Neven Budak, Der Einfluss der Migrationen auf die Veränderung der ethnischen Selbstidentifikation im Raum des Mittelalterlichen Slawoniens, u: N. Budak i B. Vranješ-Šoljan (ur.), *Verfestigungen und Änderungen der ethnischen Strukturen im pannonischen Raum von 1526-1790*, Internationales kulturhistorisches Symposium Mogersdorf, 1997, Band 28, Zagreb, 2000, 5-21.

<sup>5</sup> Catherine Anne Simpson, Pavao Ritter Vitezović. *Defining National Identity in the Baroque Age*, disertacija, London, 1991; Zrinka Blažević, *Vitezovićeva Hrvatska između stvarnosti i utopije*, Zagreb, 2002, 134-196.

<sup>6</sup> Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb, 2002.

identiteta koji bi bio u službi stvaranja i očuvanja nacije. Čitav niz identiteta pao je žrtvom tog unificiranja: slavonsstvo, dalmatinsko autonomaštvo, mađaronstvo, osjećaj pripadnosti austrijskoj kruni, ilirstvo, slovinstvo<sup>7</sup>. Zsigurno su oslabljeni lokalni identiteti, iako su ipak preživjeli: festa sv. Vlaha jača osjećaj lokalne pripadnosti, ali nema više snagu državnog identiteta. Nestali su ili su ugroženi jezici i dijalekti (primjerice: dalmatoromanski, hrvatski crkvenoslavenski i čakavski), prestalo se iskazivati identitet korištenjem različitih pisama (glagoljica je nestala iz uporabe, a ćirilica je postala "protuhrvatskim" pismom).

Međutim, hrvatska "mikroglobalizacija" započela je i prije 19. stoljeća. U kritičnim vremenima otpora Osmanlijama potreba za jedinstvom nije dopustila opstanak protestantizma među Hrvatima, a problem pravoslavlja nastojao se riješiti unijaćenjem. Nakon oslobođanja dijela hrvatskih zemalja, muslimanima nije bilo moguće ostati, a njihovi su vjerski objekti sustavno izbrisani.

Od sredine 16. st. pa sve do devedesetih godina 20. st. vidljiva je netrpeljivost prema različitostima i nastojanje da se izbrišu sve moguće razlike na putu stvaranja jedinstvenog identiteta. Na taj su način već u predmodernom dobu napravljeni važni koraci k uobličavanju suvremene nacije. Dvadeseto je stoljeće tom procesu dalo svoj najdrastičniji obol: uz velika stradanja pripadnika hrvatske nacije u užem smislu, u Hrvatskoj su gotovo u potpunosti nestali Talijani, Nijemci i Židovi, a broj Srba bitno je smanjen, usprkos djelomičnom povratku izbjegloga srpskog stanovništva posljednjih godina.

Dakako da brisanje posebnosti nije nikada bilo potpuno uspješno. Mnogi su identiteti preživjeli, a stvarali su se i novi, kako doseljavanjem stanovništva iz drugih dijelova nekadašnje Habsburške Monarhije, tako i utjecajem ideologija i religija izvana. Napose su Talijani bili uspješni u širenju svoje nacionalne propagande, što se vidi po brojnim dalmatinskim i istarskim Talijanima koji su nosili ili nose slavenska prezimena. Jednako je, ako ne i više uspjeha imala Srpska

---

<sup>7</sup> Slovinstvo je osjećaj pripadnosti široj slavenskoj zajednici (u užem, "ilirskom" smislu, u južnoslavenskom smislu ili u smislu općeslavenske pripadnosti) koji postoji od srednjeg vijeka i ne valja ga miješati sa slavonsstvom, osjećajem lokalne, slavonske pripadnosti.

pravoslavna crkva u pretvaranju gotovo cjelokupnoga pravoslavnog stanovništva Hrvatske u Srbe.

Ipak, hrvatska je inteligencija kroz ustanove (Sveučilište, Akademiju, Maticu, školstvo, muzeje) nastojala stvoriti privid jedinstvenog identiteta nacije, stvarajući ponajprije jednu povijest<sup>8</sup> i jedan jezik<sup>9</sup>. Nećemo sada ulaziti u razlike u shvaćanju nacije, pa onda i nacionalnog identiteta, među pojedinim nacionalnim ideologijama (u prvom redu među pravaštvom i jugoslagenstvom<sup>10</sup>): bitno je da je svaka od njih naciju vidjela kao jedinstveno biće, dopuštajući jedino pokrajinske razlike na etnografskoj razini.

Tako zamišljena jedinstvena nacija morala je imati jedinstveni identitet. Vrlo stari motiv stoljetne borbe za kršćanstvo, a protiv Osmanlija, bio je njegov jaki konstitutivni element, iako ideja nije bila originalna: titulom predziđa kršćanstva kitili su se od Litve do Jadrana, a isti je motiv poslužio i Srbima, Bugarima i Grcima. U hrvatskoj je verziji, naravno, bilo naglašeno katoličanstvo, odnosno pripadnost zapadnom civilizacijskom krugu, pa je s vremenom nastao mit o civilizacijskoj granici na Drini.<sup>11</sup> Treći važan element postala je teza o tisućljetnoj hrvatskoj kulturi, simboliziranoj najčešće motivima pleterne ornamentike, inače zajedničke širokom području langobardske i karolinške umjetnosti, ali pretvorene u tobože ekskluzivno hrvatski umjetnički proizvod.<sup>12</sup>

Pokušamo li svesti na zajednički nazivnik ono što je do Drugoga svjetskog rata bilo od velike većine prihvaćeno kao obilježje hrvatskog identiteta, doći ćemo do zaključka da su to bili sljedeći elementi:

---

<sup>8</sup> Prvi pokušaj pisanja znanstveno utemeljene povijesti Hrvata (izuzmemo li Lučića i neke ranije pokušaje) datira s kraja 18. st., kada je Josip Mikoczy napisao *Otiorum Croatiae liber unus* (tiskana posmrtno 1806). Tadija Smičiklas autor je pak djela *Poviest hrvatska* (Zagreb 1879.-1882.), prve u nizu "sinteza" hrvatske povijesti, na koju se nadovezuje monumentalno djelo Vjekoslava Klaića.

<sup>9</sup> Zlatko Vince, *Putovima hrvatskog književnog jezika*, Zagreb, 1978.

<sup>10</sup> Mirjana Gross, *Izorno pravaštvo. Ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb, 2000; ista, *Vijek i djelovanje Franje Račkog*, Zagreb, 2004.

<sup>11</sup> Ivo Goldstein, *Granica na Drini – značenje i razvoj mitologema*, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, Sarajevo, 2003, 109-137.

<sup>12</sup> Josip Horvat, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, Zagreb, 1939.

1. hrvatski jezik (uz minimalnu toleranciju dijalekata)
2. latinično pismo (uz podsjećanje na nekadašnju uporabu glagoljice i – manje – ćirilice)
3. pripadnost zapadnom civilizacijskom krugu
4. pripadnost kršćanstvu odnosno katoličanstvu (uz određenu toleranciju drugih oblika kršćanstva, pa čak i drugih religija: islama i židovstva)
5. tisućljetna kultura, pri čemu se naglasak stavljao na djela nastala nakon pretpostavljenog doseljenja Hrvata početkom 7. stoljeća i na književnost na hrvatskom jeziku
6. nepostojeća, ali željena država, čiji su korijeni traženi u rano-srednjovjekovnom kraljevstvu.

Za potkrijepu tih elemenata stvoren je niz mitologema, za što su, uz politiku, ponajprije bile zaslužne historiografija i književnost 19. st. Tako su nastali mitovi o Tomislavu i krunidbi na Duvanjskom polju,<sup>13</sup> o Grguru Ninskom<sup>14</sup>, o Nikoli Šubiću Zrinskom,<sup>15</sup> o uroti Zrinsko-Frankapanskoj,<sup>16</sup> o Rakovičkoj buni, o banu Jelačiću i o granici na Drini, a korišten je i jedini autentični srednjovjekovni mit, onaj o ubojstvu kralja Zvonimira.<sup>17</sup> Tome valja pridodati i mit o Matiji Gupcu, čiji je tvorac August Šenoa utjecao i na stvaranje mita o senjskim uskocima<sup>18</sup>. Motiv seljačke bune 1573. mogao je dobro poslužiti ideo-

<sup>13</sup> Mit o Tomislavu nastao je u radovima Ivana Kukuljevića Sakcinskog i Franje Račkog, a znatan poticaj dobio je u vrijeme proslave tisućite obljetnice Hrvatskog Kraljevstva 1925: *Zbornik kralja Tomislava*, Zagreb, 1925.

<sup>14</sup> N. Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb, 1994, 159-198.

<sup>15</sup> U mitu o obrani Sigeta nisu sporne činjenice junačke obrane i pogibije branitelja, već nastojanje da se sve branitelje proglasi Hrvatima (kao što u mađarskoj nacionalnoj memoriji sve branitelje, uključujući Zrinskog, drže Mađarima).

<sup>16</sup> Zavjera velikaša protiv Leopolda I. prikazuje se u našoj historiografiji, ali i školskim udžbenicima i publicistici, kao ekskluzivno hrvatski izraz nezadovoljstva vladavinom Habsburga, a u potpunosti se zanemaruje mađarska komponenta, koja je, pogotovo do smrti Nikole Zrinskog, bila znatno važnija od hrvatske. Također se potpuno zanemaruju osobni motivi urotnika, a naglašava se njihova tobožnja borba za neovisnu Hrvatsku, iako je i samim urotnicima bilo jasno da nikakva neovisna Hrvatska u onim političkim prilikama ne bi bila moguća.

<sup>17</sup> Goldstein, Kako, kada i zašto je nastala legenda o nasilnoj smrti kralja Zvonimira, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 17 (1984), 35-52.

<sup>18</sup> Catherine Wendy Bracewell, *Senjski uskoci*, Zagreb, 1997, 8-17.

logijama koje su se zasnivale na socijalnim faktorima (ideologija braće Radić ili komunista).

Kombinacijom pojedinih mitologema i njihovih varijanata stvarani su idealni identiteti, prilagođeni potrebama stranaka ili ideologija. Tako su ideolozi jugoslavenstva naglašavali Tomislavovu suradnju sa Srbima u ratu protiv Bugara i njegove pobjede nad Mađarima, kao i borbu Grgura Ninskog za slavenski jezik protiv romanskih (čitaj: talijanskih) tuđina. Podobni su bili i mitovi koji su govorili o borbi protiv Habsburga i Osmanlija kao zajedničkom južnoslavenskom otporu, ali samo u mjeri u kojoj nisu naglašavali težnju za hrvatskom državnosti, a Jelačić je bio pogodan za dokazivanje hrvatsko-srpske sloge u ratu protiv Mađara. Prikazi velike Hrvatske u vrijeme Petra Krešimira IV. bili su dopušteni u školskim udžbenicima samo radi uspostavljanja ravnoteže s velikom Slovenijom (Karantanijom), Srbijom u vrijeme Dušana, Bosnom u vrijeme Tvrtka, Crnom Gorom u vrijeme dukljanskih vladara i Makedonijom u doba Samuila.

Hrvatski su nacionalisti, pak, naglašavali one mitologeme koji su služili izražavanju težnji za samostalnom hrvatskom državom (Tomislavova krunidba, Grgurova borba za primat ninske biskupije u hrvatsko-dalmatinskoj crkvenoj provinciji, borba protiv Osmanlija i Habsburga za očuvanje državnosti i stjecanje ponovne neovisnosti). Oni radikalniji odbacivali su Grgura kao protagonista “bizantske” politike (zbog njegova tobožnjeg zauzimanja za glagoljicu i otpora Rimu) i inzistirali na onim mitologemima koji su utvrđivali granicu civilizacija na Drini.

Svima je, međutim, bilo zajedničko brisanje sjećanja na Mađare, a u manjoj mjeri i na Talijane (Veneciju), Austrijance (Nijemce) i Osmanlije. U versailleskom poretku Mađari su bili najopasniji protivnici, a uspomene na sukobe s njima bile su i najživlje, pa su nastojanja da ih se potpuno izbriše iz hrvatske (i južnoslavenske) memorije razumljiva. Kako se na mađarskoj strani postupalo na isti način, svijest o osam stoljeća hrvatsko-mađarskog suživota gotovo je sasvim nestala u nacionalnom sjećanju obiju strana.

Postojale su, naravno, i druge razlike, poput opreka između liberala i konzervativaca, a u 19. st. ne smijemo zaboraviti austrofile, mađarone

i autonomaše, kojima su povijesni pobjednici oduzeli legitimitet nositelja hrvatskog identiteta.

Prema tome, mogli bismo zaključiti da se identitet hrvatske nacije formirao u drugoj polovini 19. i prvim desetljećima 20. st. kao niz općeprihvaćenih, ali ne dokraja određenih mitologema. Iz tog “zajedničkog nazivnika” svatko je mogao uzimati što želi i odabirom sebi prihvatljivih elemenata kreirati vlastiti identitet. To bi značilo da je hrvatski identitet postojao kao nikada ostvareni identitet, a da su stvarno egzistirali samo parcijalni hrvatski identiteti, prilagođeni ideološkim potrebama njihovih nositelja.

Takva definicija identiteta, svedena gotovo isključivo na nacionalne vrijednosti (jer je i katoličanstvo, kao internacionalna kategorija, shvaćano nacionalno) bila je ograničavajuća, a ne poticajna i kreativna. Usprkos tome, bilo je nastojanja da se identitet traži i u internacionalnom, a ne samo nacionalnom. U umjetnosti se nacionalni i internacionalni stilovi sukobljavaju ponajprije u glazbi i arhitekturi, ali se kao odraz identiteta prihvaća uvijek samo ono nacionalno.

Tijekom Drugoga svjetskog rata (i neposredno uoči njega) glavne sukobljene ideologije nastoje hrvatski identitet opteretiti radikalnim nacionalizmom i komunizmom, ali on u osnovi ostaje nepromijenjen, jer je nacionalna svijest već čvrsto ukorijenjena i teško ju je promijeniti.

Tek od pedesetih godina, a pogotovo u šezdesetima, tanak sloj obrazovanog građanstva prihvaća u većoj mjeri modernizam i internacionalizam, pogotovo u glazbi, likovnim umjetnostima, filmu, kazalištu, elektroničkim medijima i plesu (Muzički bienalle, EXAT, Nove tendencije, kiparstvo Vojina Bakića i Dušana Džamonje, filmovi - primjerice Branka Bauera, eksperimentalni film Tomislava Gotovca, rad Antona Martija na televiziji, Tjedan suvremenog plesa, studentsko eksperimentalno kazalište, rock glazba, stripovi). Suvremena se hrvatska kultura prvi put snažnije otvara i aktivno sudjeluje u međunarodnim događanjima. Na žalost, nisu mi poznata istraživanja koja bi govorila u kojoj su mjeri ti internacionalni elementi postali dio identiteta bar jednog dijela hrvatskog društva, ali nema sumnje da su utjecali na razbijanje usko nacionalnih okvira identiteta.

Naravno, većina stanovništva Hrvatske participirala je u paralelnoj, ruralnoj kulturi, potisnutoj u drugi plan, s nizom lokalnih identiteta. Uostalom, pripadnost lokalnom i globalnom hrvatskom identitetu nisu se nikad isključivale. Pitanje je što je za neobrazovano, ili poluobrazovano stanovništvo, koje je činilo veliku većinu, zapravo bio hrvatski identitet. Posrednici identiteta za njih su bili Crkva, obiteljska tradicija, povijesne slike na Kraševim bonbonijerama ili na Matičinim kalendarima, u vrlo maloj mjeri neka znanja stečena u školi, pokoja manifestacija, nacionalni simboli (grb i zastava, makar i sa socijalističkom petokrakom), spoznaja da govore hrvatskim jezikom (iako najčešće nisu do vladali nekim dijalektom). Na toj se razini identitet i nije mogao graditi drugačije nego kao identitet “protiv” nekog drugog, a ne kao identitet “za” sebe.

U vrijeme zrelog socijalizma, u sedamdesetim i osamdesetim godinama, postoji i među Hrvatima jugoslavenski identitet. Ne znam postoje li o tome neka istraživanja, ali se on svakako ne može mjeriti samo brojem onih koji su se u nekom popisu stanovništva izjasnili kao Jugoslaveni, ili nacionalno neopredijeljeni. Jugoslavenski je identitet kod nekoga mogao postojati i paralelno s hrvatskim.

Političke promjene na početku devedesetih (osamostaljenje Hrvatske, slom socijalizma, rat i s njim povezana nacionalna mobilizacija, migracije stanovništva iz ratom ugroženih područja u gradove) stvaraju preduvjete za protuudar ruralne kulture: nacionalni se identitet počinje izražavati kroz tamburašku glazbu, povratak folka, naivnu umjetnost. U urbanizmu i arhitekturi padaju i zadnje barijere kaosu i neukusu, pa dolazi do urbanističke devastacije čitavih dijelova Hrvatske, uključujući tu i dijelove Zagreba. Shvaćanje hrvatskog nacionalnog identiteta vraća se na stanje prije Drugoga svjetskog rata, pa dolazi do paradoksalne situacije: dok se deklarativno Hrvatska želi približiti Zapadnoj Europi, u stvarnosti je od nje sve udaljenija.

U obrascima ponašanja počinju dominirati patrijarhalnost, nasilje, nepoštovanje pravnog sustava koji zamjenjuju neformalne klanske veze; drugim riječima, sve ono što volimo nazivati “balkanskim”.

Po prestanku rata, u nedostatku vanjskog neprijatelja “protiv” kojeg bi se gradio vlastiti identitet, počinju jačati lokalni identiteti, izraženi

– možda najjasnije, ali ne i najtočnije – kroz privrženost lokalnim nogometnim klubovima. Do izražaja, kroz sukobe sa Zagrebom kao središtem vlasti, dolaze i regionalni identiteti: slavonski, dalmatinski, istarski. Oni, dakako, nisu istovjetni nestalom slavonsstvu, dalmatinskom autonomaštvu ili talijanski obojenom istrijanstvu jer nisu protuhrvatski, ali postoji opasnost da ti parcijalni identiteti nadjačaju opći hrvatski identitet.

Možemo li danas pretpostaviti kakav bismo identitet trebali graditi u skorijoj budućnosti želimo li da Hrvatska zauzme u europskoj i svjetskoj zajednici mjesto koje bi većini njezinih stanovnika odgovaralo? To je naravno vrlo teško, jer nam vjerojatno nije sasvim jasno kakvo bi to mjesto trebalo biti, no pretpostavimo da nam je cilj ravnopravno članstvo u Europskoj uniji te prepoznatljivost i prihvatljivost u međunarodnoj zajednici.

Takav novi hrvatski identitet trebao bi biti poticajan, a ne restriktivan; morao bi, dakle, biti kompleksan i prilagodljiv, a ne sveden na nekoliko okamenjenih elementarnih čestica. U njega bi trebalo biti uključeno sve što je nastalo na prostoru Hrvatske, bez obzira na etničku pripadnost tvoraca određene baštine (rimске građevine, latinska književnost, talijanska kultura u Dalmaciji i Istri, srpski manastiri...). On bi trebao uključivati i pozitivne utjecaje globalizacijskih procesa, uz poštovanje lokalnih identiteta. Trebalo bi ponovo osnažiti zajedničke elemente identiteta, tolerirajući regionalne, jer je zajednički identitet potreban za normalno funkcioniranje države.

Neophodno je da odredimo pravu mjeru naših vrijednosti, naspram sadašnjoj megalomaniji i nekritičnosti, u kojima smo skloni precijeniti ono što imamo i što smo stvarali, jer neopravdano uvjerenje u vlastite velike vrijednosti umrtvljuje inicijativu, poduzetništvo i želju za postizanjem što boljih rezultata.

Prema van su nam potrebni jasni simboli identiteta kao poruka o tome što smo i što nudimo drugima. Ti simboli ne smiju biti svedeni na banalnosti tipa kravate (iako je ta vrsta simbola pogodna u turističke svrhe).

Osnovne vrijednosti identiteta moraju se zasnivati na poštovanju demokracije, pravnog sustava (napose ljudskih prava i prava manjina),

otvorenosti prema kulturnim tekovinama drugih naroda i kvalitetnom obrazovanju (kvaliteti radne snage) kao općim vrijednostima te na hrvatskom jeziku i vlastitoj kulturi kao posebnim elementima. Potrebno je pronaći pravu mjeru odnosa općeg (internacionalnog) i nacionalnog.

Stvaranje novog, suvremenog hrvatskog identiteta jedna je od najvažnijih zadaća hrvatske intelektualne elite. Bez njegova ostvarenja Hrvatska će se teško izboriti za bolju budućnost.